

دانشگاه آزاد اسلامی
واحد تهران مرکز

دانشکده زبانهای خارجی - گروه زبانشناسی همگانی

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد (M.A)

گرایش: زبانشناسی همگانی

عنوان:

تحلیل انتقادی گفتمان صادق هدایت در چهارچوب نظریه فرکلاف

استاد راهنما:

دکتر بهرام مدرسی

استاد مشاور:

دکتر ژینوس شیروان

پژوهشگر:

عاطفه رجبی بهجت

پاییز ۱۳۹۰

تقدیم به:

پدر و مادر عزیزم و همسر مهربانم

که فروغ نگاهشان گرمی کلامشان و روشنی رویشان سرمایه جاودان زندگی و انگیزه ای برای تلاش بیشتر من بوده است.

با سپاس از اساتید بزرگوارم:

جناب آقای دکتر بهرام مدرسی استاد دلسوز و صبور که همواره در دوران تحصیل شاهد زحمات بی شائبه ایشان بوده ام، همچنین به خاطر راهنماییهای گویبار و ارزنده در انجام این پژوهش که بی شک اگر راهنماییهای عالمانه ایشان نبود به انجام رساندن تحقیق حاضر غیر ممکن می نمود.

سرکار خانم دکتر ژینوس شیروان استاد ارجمند و بزرگوارم که همواره با ارائه نظرات دقیق اصلاحی و پیشنهادات خود من را در بهتر انجام دادن تحقیق حاضر یاری نمودند.

سرکار خانم دکتر مریم ایرجی از اساتید برجسته که از روی محبت و لطف داوری رساله حاضر را بر عهده گرفته و در طول دوران تحصیل از راهنماییهای خردمندانه ایشان بهره لازم را برده ام.

چکیده :

از آنجا که تحلیل انتقادی گفتمان شاخه ای از زبان شناسی به شمار می رود که کارکردهای مختلف زبان در جامعه و سیاست را بررسی می کند، لذا تحقیق حاضر درصدد بررسی دواثر از صادق هدایت - یکی از نویسندگان بزرگ ایرانی - در این حوزه برآمده است. به راستی تعامل او با مناسبات سیاسی، فرهنگی و اجتماعی روزگارش چیست؟ آیا آثارش توانسته است بدون در نظر گرفتن اوضاع و احوال فکری و فرهنگی زمانه اش بر صفحات کاغذ نقش ببندد؟ تحقیق حاضر سعی دارد به بررسی آثار هدایت در حوزه تحلیل انتقادی گفتمان بپردازد و در چارچوب نظریه فرکلاف (۱۹۸۹) عوامل دخیل در تحلیل این آثار را بررسی کند.

جمع آوری اطلاعات این تحقیق به روش کتابخانه ای بوده و تحلیل داده ها به صورت توصیفی - تحلیلی انجام گرفته است. داده های تحقیق حاضر بیست و پنج پاراگراف از داستان داش آکل می باشد که در فصل تحلیل داده ها قرار گرفته و ده سوال موجود در بخش توصیف نظریه فرکلاف به طور مفصل در آنها بررسی شده است. علاوه بر آن پانزده پاراگراف دیگر از داستان حاجی آقا نیز به صورت جدول هایی تنظیم شده و در پیوست گنجانده شده است.

با توجه به داده های به دست آمده از این تحقیق و با فرض اینکه ایدئولوژی و قدرت در آثار هدایت نقش مهمی دارد و ابزارهای نحوی و جهت، مجهول سازی و اسمی شدگی در بیان سبک و دیدگاه او نقش موثری ایفا می کند، تحلیل داده ها پاسخگوی این سوال ها خواهد بود که در تحلیل انتقادی گفتمان هدایت چه شاخص هایی وجود دارد؟ و در تبیین دیدگاه وی چه

ابزارهای نحوی دخالت دارد؟

نتایج تحقیق حاضر نشان می دهد :

- نگاه ایدئولوژیکی شخصیت اصلی داستان به روابط موجود در جامعه در شکل گیری روابط قدرت نقش دارد.
- وجه خبری بکار گرفته در داستان بیانگر قاطعیت و صراحت نویسنده در بیان وقایع می باشد.
- اسمی شدگی در داستان به برجسته سازی عناصر آن پرداخته است.
- پنهان سازی عامل به وسیله مجهول شدگی می تواند در بر گیرنده ایدئولوژی خاصی باشد

کلید واژه ها:

گفتمان، تحلیل گفتمان انتقادی، ارزش تجربی، ارزش رابطه ای، ارزش بیانی

فهرست مطالب

	عنوان	صفحه
	فصل اول : کلیات تحقیق	
۲	۱-۱ مقدمه	
۳	۲-۱ بیان مسئله	
۴	۳-۱ هدف و اهمیت پژوهش	
۴	۴-۱ سوالات و فرضیات تحقیق	
۵	۵-۱ کلیدواژه ها	
	۶-۱ روش تحقیق	
	۶	
۷	۷-۱ محدودیت تحقیق	
۷	۸-۱ طرح کلی تحقیق	
۸	۹-۱ جنبه های کاربردی تحقیق	
	فصل دوم : پیشینه تحقیق	
۱۰	۱-۲ مقدمه	
۱۱	۲-۲ محققین معاصر ایرانی در حوزه تحلیل گفتمان	
۱۱	۱-۲-۲ نبی زاده	
۱۱	۲-۲-۲ باغینی پور	
۱۲	۳-۲-۲ علوی	
۱۲	۴-۲-۲ آقاگلزاده (۱۳۸۱)	
۱۲	۵-۲-۲ سجودی	
۱۳	۶-۲-۲ شعیری (۱۳۸۱)	
۱۴	۷-۲-۲ آقاگلزاده (۱۳۸۳)	
۱۵	۸-۲-۲ سلطانی	
۱۵	۹-۲-۲ شعیری	
۱۷	۱۰-۲-۲ اسپنانی	
۱۷	۱۱-۲-۲ یارمحمدی	
۱۸	۱-۱۱-۲-۲ گزینش لغات و تعبیرات خاص (نام دهی)	

۱۸	۲-۱۱-۲-۲ فراینداسم سازی
۱۹	۲-۱۱-۳-۲ به کارگیری مجهول در برابر معلوم یا برعکس
۲۰	۲-۱۱-۴-۲ بهره گیری از الگوهای متفاوت جمله
۲۲	۲-۳-۳-۳ گفتمان کاوی از دیدگاه تحلیلگران معاصر غربی
۲۲	۲-۳-۱-۳ میلز
۲۴	۲-۳-۲-۲ پنی کوک
۲۵	۲-۳-۳-۳ فاولر و کرس
۲۷	۲-۳-۴-۲ وندایک
۲۸	۲-۳-۵-۲ هالیدی
۲۹	۲-۳-۶-۲ نورمن فرکلاف
	فصل سوم : مبانی نظری تحقیق
۳۲	۳-۱-۱ مقدمه
۳۳	۳-۲-۲ متن
۳۵	۳-۲-۱-۲-۳ تعریف متن از دیدگاه هایمن
۳۵	۳-۲-۱-۱-۲-۳ تعریف نحوی از متن
۳۵	۳-۲-۱-۱-۲-۳ جمله آرای
۳۵	۳-۲-۱-۱-۲-۳ پیوستگی
۳۶	۳-۲-۱-۲-۳ تعریف معناشناختی از متن
۳۶	۳-۲-۱-۲-۳ پیام رسانی
۳۶	۳-۲-۱-۲-۳ انسجام
۳۶	۳-۲-۱-۳-۳ تعریف کاربرد شناختی از متن
۳۶	۳-۲-۱-۳-۳ عامل موقعیت
۳۷	۳-۲-۱-۳-۳ عامل نیت یا عامل نقش
۳۷	۳-۲-۱-۴-۳ تعریف متن بر اساس شناخت
۳۷	۳-۲-۱-۴-۳ عامل فرایند
۳۷	۳-۲-۱-۴-۳ عامل روال
۳۷	۳-۳-۳ ساختار معناشناختی و نحوی
۳۸	۳-۳-۱-۳ معناشناسی کنشی
۳۸	۳-۳-۲-۳ معناشناسی سودایی - عاطفی

۴۰	۳-۳-۳ معناشناسی شناختی
۴۰	۳-۴ دلالت والقا
۴۱	۳-۵ تحلیل گفتمان
۴۳	۳-۶ تحلیل گفتمان انتقادی
۴۴	۳-۷ قدرت
۴۷	۳-۸ ایدئولوژی
۴۹	۳-۹ تحلیل انتقادی گفتمان از دیدگاه فرکلاف
۵۳	۳-۹-۱ ایدئولوژی از دیدگاه فرکلاف
۵۴	۳-۱۰ دیدگاه فرکلاف و ابزار تحلیل او
۵۵	۳-۱۰-۱ نمودار سطح تحلیل گفتمان متن از دیدگاه فرکلاف
۵۵	۳-۱۰-۲ توصیف متن
۶۸	۳-۱۱ تفسیر متن
۷۱	۳-۱۲ تبیین
	فصل چهارم : تحلیل داده ها
۷۴	۴-۱ مقدمه
۷۵	۴-۲ تحلیل داده ها
	فصل پنجم : نتیجه گیری
۱۳۴	۵-۱ مقدمه
۱۳۵	۵-۲ نتایج
۱۳۵	۵-۲ نتیجه گیری براساس ده پرسش
۱۴۲	۵-۲-۱ طرح فرضیه ها
۱۴۳	۵-۲-۲ موضوعاتی جهت تحقیق
۱۴۵	فهرست منابع
۱۵۰	پیوست
۱۶۸	واژه نامه
	چکیده انگلیسی

فصل اول:

کلیات تحقیق

۱_ مقدمه

از آنجا که زبان نخستین وسیله ارتباط میان انسان ها تلقی می شود، همواره به عنوان اساسی ترین موضوع مورد توجه بوده است. به همین دلیل است که از گذشته اندیشمندان و متفکران مختلف، زبان را مورد بررسی قرار داده و سعی کرده اند کاربردهای مختلف زبان را مورد شناسایی قرار دهند، به طوریکه هر روز به تعداد شاخه های علم زبان شناسی افزوده می گردد. انسان ها زبان را به منظوره های مختلفی چون انتقال و کسب اطلاعات، بیان احساسات و مواردی از این قبیل به کار می برند. رفتار، حالات و طرز تفکر آنان در واژگان و ساختار زبان آنها نمودار است. از طرفی دیگر آنها به کمک تجربه های شخصی خود از محیط بیرون و گفتار دیگران، برداشت ها و تعبیری حاصل می کنند که گاه با واقعیت تطابق دارد و گاه فاصله ای در این بین موجود است و همین عدم تطابق برخی تعبیر با واقعیت ها، انگیزه ای برای بررسی های تحلیلی زبان می شود.

زبان به اشکال مختلف و در سطوح متفاوت حاصل ایدئولوژی است و مشخص ترین رسانه مبادلات اجتماعی است و به گفته وداک^۱ (۲۰۰۱، ۱۱۵) ساختار سیاسی و اجتماعی جامعه وابسته به زبان و گفتمان می باشد.

این پژوهش سعی دارد با استفاده از چارچوب نورمن فرکلایف^۲ (۱۳۷۹) ساختارهای گفتمان را در آثار هدایت مورد بررسی قرار دهد. در ادامه به ارائه مبانی یک تحقیق علمی که عبارت است از بیان مسئله و اهمیت موضوع تحقیق، فرضیه تحقیق و روش گردآوری داده ها می پردازیم.

^۱ Wodak

^۲ Fairclough

۱-۲ بیان مسئله

تحلیل متون با توجه به بافت اجتماعی آنها تحلیل انتقادی گفتمان نامیده می شود. البته ممکن است یک متن را کاملاً از جنبه ساختاری مورد بررسی قرار داد برای نمونه از جنبه واژه ها و ساختارهای نحوی ای که در آن به کار رفته است و یا از جنبه سایر بخش های زبانشناختی که به کار رفته اند تا بخش های مختلف یک متن را به هم ربط دهند. در رویکرد تحلیل انتقادی گفتمان بافت اجتماعی یک متن مورد توجه قرار میگیرد و سعی می شود به پرسشهایی زیر پاسخ داده شود:

اصلاً چرا چنین متنی به وجود آمده است؟ آیا نویسنده یا گوینده هدف خاصی را از تولید متن دنبال می کند؟ چه فرض ها، اصول و عقایدی در این متن نهفته است؟

پژوهش حاضر در صدد بررسی دو اثر از صادق هدایت بر آمده است، هدایت یکی از نویسندگان بزرگ ایرانی است که تفکرات فلسفی خاص او تا حدی وی را از دیگر نویسندگان متمایز ساخته است. او قبل از هر چیز نویسنده ای است با سبک خاص خویش که توانسته است در تاریخ ادبیات معاصر ایران جای باز نماید و بخشی از صفحات تاریخ نقد ادبی را به خود اختصاص دهد. ولی به راستی تعامل او با مناسبات سیاسی و فرهنگی واجتماعی روزگارش چیست؟ آیا آثارش توانسته است بدون در نظر گرفتن اوضاع و احوال فکری و فرهنگی زمانه اش بر صفحات کاغذ نقش ببندد؟ هدایت انسانی پیچیده و دارای جنبه های متفاوت و البته همسوست و شناخت او و اندیشه هایش تنها از خلال نوشته های ادبی او مثل رمان ها، داستان ها و نمایشنامه هایش و..... ممکن می شود. اگر چه در عرصه های نقد ادبی مقالات متعددی در باره هدایت نوشته شده و یا برخی در پی تحلیل از شخصیت فکری او بر آمده اند، تحقیق حاضر نیز

سعی دارد به بررسی آثار هدایت در حوزه تحلیل انتقادی گفتمان پردازد و عوامل دخیل در تحلیل این آثار را بررسی کند.

۱-۳ هدف و اهمیت پژوهش

در چند دهه اخیر نظریات تحلیل انتقادی گفتمان نظر بسیاری از زبان‌شناسان و پژوهشگران را در امریکا و اروپا به خود جلب کرده است و پژوهشهای بسیاری نیز در این زمینه انجام شده است. در ایران علیرغم وجود پژوهشهای ارزشمند در این زمینه، همچنان نیاز به بررسی جنبه های مختلف این حوزه از علم زبان‌شناسی احساس می شود. پژوهش حاضر نیز قصد دارد با به کارگیری دیدگاه فرکلاف-یکی از نظریه پردازان این حوزه - به بررسی دو اثر ادبی در حوزه تحلیل انتقادی گفتمان پردازد.

۱-۴ سوالات و فرضیه های تحقیق

پژوهش حاضر در صد د تبیین سوالات زیر می باشد:

در تحلیل انتقادی گفتمان آثار هدایت چه شاخص هایی وجود دارد؟

در تبیین دیدگاه هدایت چه ابزارهای نحوی دخالت دارد؟

فرضیه ها:

ایدئولوژی و قدرت در آثار هدایت نقش مهمی ایفا می کند.

از جمله ابزارهای نحوی، وجهیت و مجهول سازی واسمی شدگی است که در بیان سبک و

دیدگاه هدایت نقش موثری دارد..

۱-۵ کلید واژه ها

گفتمان^۱:

گفتمان فرایندی است جهت مدار که با دخل و تصرف، گزینش، جابجایی و بسط و توسعه رابطه بین طرحهای زبانی منجر به تولید معنا می شود (شعیری ۱۳۸۸، ۵۵).

تحلیل گفتمان انتقادی^۲:

تحلیل انتقادی گفتمان گرایشی است که از بطن جامعه شناسی جوانه زده است و قصد عملی و کاربردی آن این است که با مطالعه کلام و متون (مثلاً متون، کلام خبری و رسانه ای) جهان بینی و روابط قدرت نهفته و نا شناخته را برای مردم عیان سازد (دبیر مقدم، ۱۳۷۷، ۴۷).

ارزش تجربی :

ارزش تجربی رد پا و سر نخ از روشی بدست می دهد که در آن تجربه تولید کننده متن از جهان طبیعی یا اجتماعی بازنمایی می گردد. ارزش تجربی، با محتوا، دانش و اعتقادات افراد سر و کار دارد (فرکلاف، ۱۳۷۹، ۱۷۱).

ارزش رابطه ای :

ارزش رابطه ای رد پا و سر نخ از آن دسته از روابط اجتماعی بدست می دهد که از طریق متن در گفتمان به مورد اجرا در می آیند. ارزش رابطه ای، با رابطه ها و روابط اجتماعی سر و کار دارد (فرکلاف، ۱۳۷۹، ۱۷۲).

^۱ Discourse

^۲ Critical discourse analysis

ارزش بیانی :

ارزش بیانی، رد پا و سرنخی از ارزشیابی تولید کننده (در وسیع ترین مفهوم آن) از بخشی از واقعیت ارائه می دهد که مرتبط با این ویژگی است. ارزش بیانی با فاعل ها و هویت های اجتماعی سرو کار دارد. (فرکلاف، همان).

۶-۱ روش تحقیق :

تحلیل محتوا، بررسی، ارزیابی و تفسیر داده ها می باشد. همانطور که اشاره کردیم نخستین گام در راه تحلیل محتوا، گردآوری داده هایی است که قصد بررسی آنها را داریم.

داده های تحقیق حاضر به دو شکل جمع آوری گردیده است. ابتدا در فصل چهارم که فصل تحلیل داده ها می باشد، تعداد بیست و پنج پاراگراف از داستان "دانش آکل" انتخاب گردید و ده سوال موجود در بخش توصیف نظریه فرکلاف به طور مفصل در این پاراگراف ها مورد بررسی قرار گرفت و نتایج به دست آمده در فصل نتیجه گیری گنجانده شد. به منظور نتیجه گیری بهتر، علاوه بر این بیست و پنج پاراگراف پانزده پاراگراف دیگر نیز از داستان دیگری از صادق هدایت به نام "حاجی" انتخاب گردید. داده های به دست آمده از این پانزده پاراگراف به صورت جدول هایی تنظیم شد و در قسمت پیوست قرار گرفت.

به کارگیری نظریه فرکلاف در این تحقیق به علت بیان شیوه توصیف ساختاری متون بوده است و بررسی ها بر اساس بخش توصیف نظریه وی و ده سوال اصلی انجام گرفته است. هدف این تحقیق به طور کلی آشکار ساختن روابط قدرت براساس کشف لایه های زیرین متن و بررسی مشخصه های گفتمانی و زبانشناختی بوده است، لذا به کارگیری نظریه فرکلاف یکی از نظریه

های معتبر برای این پژوهش می باشد. جمع آوری اطلاعات این تحقیق به روش کتابخانه ای بوده است و تحلیل داده ها به صورت توصیفی-تحلیلی می باشد.

۷-۱ محدودیت تحقیق :

با وجودیکه تحلیل گفتمان انتقادی شاخه گسترده ای از زبان شناسی محسوب می شود و نظریه فرکلاف از نظریات مهم آن به شمار می آید و کارهای بسیاری در این زمینه صورت گرفته است اما پیچیدگی نظریه فرکلاف از جمله عواملی بود که گاه محقق را در زمینه تحلیل انتقادی گفتمان با مشکلات مواجه می ساخت.

۸-۱ طرح کلی تحقیق

این پایان نامه به دنبال آن است تا به بررسی ساختار گفتمانی متون داستانی صادق هدایت از دیدگاه تحلیل انتقادی گفتمان پردازد.

محتوای این پژوهش به پنج فصل تقسیم می شود :

فصل اول به بیان اصول مورد نیاز یک تحقیق علمی که عبارتند از : بیان مسئله، سؤال تحقیق، فرضیه تحقیق، هدف و اهمیت تحقیق، روش تحقیق و جمع بندی می پردازد .

فصل دوم پیشینه تحقیق است که به آثار بررسی شده در حوزه گفتمان اعم از ایرانی و غیرایرانی پرداخته می شود.

فصل سوم مبانی نظری تحقیق است و در آن چهارچوب نظری این پایان نامه که مبنای کار نیز می باشد به طور مفصل مورد بررسی قرار می گیرد.

فصل چهارم به شیوه گردآوری داده ها و تجزیه و تحلیل آنها می پردازد.

فصل پایانی که فصل پنجم می باشد، ارائه نتیجه گیری بر اساس تجزیه و تحلیل داده ها می باشد..

۹-۱ جنبه های کاربردی تحقیق :

- به کارگیری پژوهش حاضر جهت استفاده منتقدین و مفسرین آثار ادبی
- مباحث مربوط به تحلیل گفتمان انتقادی باید سرلوحه سیستم آموزشی قرار گیرد تا با گنجاندن مطالب جدید در این سیستم سطح درک مطالب برای خواننده به حداکثر میزان ممکن برسد.

فصل دوم :

پیشینه تحقیق

۱-۲ مقدمه :

اصل و منشأ تمام ارتباطات جمعی زبان می باشد و به نوعی زبان و کارکردهایش در این خصوص حرف اول را می زند. در این میان گفتمان به عنوان شالوده آن زبان را محدودتر می کند و به عبارت دیگر بازتابی از آن می باشد که در بافت های مختلف و به طرق مختلف خود را نشان می دهد.

تحلیل انتقادی گفتمان شاخه علمی بین رشته ای در زبان شناسی است که کارکرد زبان را در جامعه و سیاست بررسی می کند. تحلیل گرزبان شناسی انتقادی خود را موظف می داند که پرده از صورت ظاهر متون زبان به کمک راهکارهای موجود در این رویکرد بردارد و آنچه در پشت واژه ها، جمله ها و در نهایت متن زبانی، خواه متون مطبوعات و خواه متون شفاهی و در سایر رسانه های گروهی از نگاه مردم مخفی مانده است را برای آنها آشکار سازد، آنچه را که طبیعی جلوه داده اند طبیعی زدایی نماید تا مردم با درک حقایق در زندگی در رقم زدن سرنوشت خویش تصمیم گیری کنند. (آقا گل زاده، ۱۳۸۳، ۱۰)

در این بخش سعی خواهد شد به تاریخچه ای از مطالعات انجام شده در داخل و خارج از ایران که مرتبط با تحلیل انتقادی گفتمان است پرداخته شود.

۲-۲ محققین معاصر ایرانی در حوزه تحلیل کلام:

۲-۲-۱ نبی زاده (۱۳۷۲)

در رساله خود در یک بررسی مقایسه ای به مطالعه چهار گونه متفاوت گفتمانی در زبان فارسی می پردازد. اساس کار در تجزیه و تحلیل مقایسه طرح کارتر^۱ (۱۹۸۸) بوده است. برخی از نتایج حاصله به شرح زیر است:

۱) کیفیت نشاننداری^۲ یا بی نشانی^۳ واژه ها می تواند به عنوان یکی از اهرم های قوی در تشخیص و تبیین و توصیف گونه های زبانی مورد استفاده قرار گیرد که حائز اهمیت است. ۲) درصد واژه های نشاندار در زبان فارسی در گونه گفتمان و ذهنی بیشتر از سه گونه دیگر (روانشناسی، سیاسی و داستانی) است.

۲-۲-۲ باغینی پور (۱۳۸۰)

در مقاله ای تحت عنوان "سخن کاوی انتقادی، تحلیلی کوتاه بر بازتاب قدرت در زبان" تحلیلی از بازتاب قدرت و اتحاد از نظرها دسن^۴ و ابزار و منابع اعمال قدرت از دیدگاه گال برایت^۵ و بازتاب آنها در زبان را ارائه می دهد. او در قسمتی از تحقیق خود نتیجه می گیرد که استفاده از ساختارهای مختلف زبانی ارائه شده در سیستم هالیدی از جمله تعدی، خطاب، واژگانی شدگی افراطی و... از مظاهر قدرت در زبان هستند که نشان از رابطه سه ضلعی بین زبان و قدرت وایدئولوژی دارند.

^۱ carter
^۲ Marked
^۳ Unmarked
^۴ Hudson
^۵ Galbraith